

CLASS - 5

Nagaland Heritage Studies

YIMKHIUNG

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland HERITAGE Studies | CLASS 5 - YIMKHIUNG

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrator: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

MIKHUHYU

Isa Yimkhiung yu chingnü mükhiahmütu atsütak ngükhukshihpü thsungkhiak Nagaland Government nü mülüjihkhi ayannü thrütkhitihto. Ha hüm ching azürüponü mürühte tüsho nihpeyu thülihte anyikhitpe khin tüsho susu thsüpepo akhezürü thülünnü thrütkhitihi lah. Hüm khepe “Nagarü Jipü Yukhian” amütsan püpürü trükpo tüsho nihpe thrükshih lalim yakli mükhiah-a lushihpü thsüte thrütjih lah.

Lümlah, ha thrütkhitihi hote akhekhi tüsho mükhiahmütu limro ching alü thsüte lapah tüsho lünsozürüponü asühte mükhiah-a lute alapah tüsho khin thsakham jihkhi ayannü kihinnyishito lün ching amükhiah süklakte angüpü ching alüthsüpah.

Yimkhiung Literature Board hotenü hüm thrütrüpo (SCNL) Directorate of SE tüsho Resources Persons Directorate of SCERT alala kilim Yimkhiung yu chingnü thrütkhitihi thsungkhiak asühchoh tüsho makshe jihchoh.

(**TRUNGSO YIMCHUNGER**)
Chairman
Yimkhiung Literature Board

Thiyanpo

Apiakpo

1. Nagarü Trükpo Mung Küte Angükhia - I	1
5. Mukhu Tüsho Tüpian (Nagarü Jipüyukhian)	6
3. Nagaland Ching Thünyopo - I	11
4. Nagarü Trükpo Mung Küte Angükhia - II	18
2. Iyo Nagaland	24
9. Potonü Shihcham Lukhi - Nagarünü Azokhi Atünamo	27
6. Nagaland Ching Thünyopo - II	32
7. Nagarü Trükpo Mung Küte Angükhia - III	37
10. Nagarü Nü Ahoripe - Yimkhiung	43
8. Nagaland Ching Thünyopo - III	47

KHIN 1

NAGARÜ TRÜKPO MUNG KÜTE ANGÜKHIA - I

Anyikhitpe Mükkhiahkiho:

1. Nagarü puhtrük mungpo tüsho arü mükhuhtan tangpung anyikhitang.
2. Nagarü thiyukhian tünkhiak anyikhitang.
3. Anyikhityu tüshihte tüsho anyikhitkhukte kheang.
4. Athrütchi tüsho thiyunü ahuhkhi yante anyikhitang.
5. Thiyupüm asopo anyikhitang.
6. Nyihpe trük hopah püpürü trük yo atsü atungtopo khiahkhitkhi asühjihang.

Tümü thsükhü Nagarü trükpo ha puhthsü puhthsü chamnak-a lanü nünü khülangki lang she müyinsahte lümchonah? Haju tümü thsükhü tüsho arüpo ju khülangnü khülang thiyutha tüsho lalimyaklipo puhthsü-ah. Nagarü puhthsü puhthsü trük mungpo mükhuhtan chingnü trük yakliako yungsho mükiaktang hote isaki tümükhüh thachoh.

1. Phom

Phomrü mihtsürüpo ju müzüng tangpung ching atsü chinzhin-a khiahpung kiulungponü arü mühite lachoh. Harü awung mujuk tüsho müzüng mükiakpo ju khiakükhiakü amoponü mühiuto-a lang lachoh. Phom amütsan “Amo”. Phomrü jipürü ju limro mahnye chingnü khiakü lakhi lomi ching rümkhitte arükhih. Khülang ju “Ying” tüsho püpü ju “Long”. Phomrü nü “Yinghilong” tükhi ju arü tangpung mükhuhtan tüsho arüpfung ki akete thachoh.

2. Lotha

Püpürü Nagarü trükpo khiphahte, Lotharü ju China ching Manchuria chingnü Naga wung ching Khezhakenoma kiulung chingnü rümkhitte arükhiahte arünü kinlah. Kim hote arüchoki Khezhakenoma ching mihtsürü khite hihte akamkhi hote arünü pahpah tukulim tso-akhinte wü. Arü limro ching, arünü ayung hopah püpürü müngüh hote tso. Püpürüpo nü mulung sansante arü thsungkhiak kiokhiachih. Arünü akiokhi ching alokhi ngükhi ju Latha ju amütsan “müngüh limshute tso-a pahto.” Latha-te ajikhi yu ju “Lotha” te kam apahto tüsho juju arünü mihtsürü poto

sherü limshute arü müngüh tsotonü ju mung müshite liangkhitto. Püpü müthriphülapkhi ju-a Khrista yakzan marüchoki, Lotharü mihtsürüpo püpü Thrünpuh ahihkhüh kingüante tüsho arü thsungkhiak shuhmülang-a jihte alakhiah. Arü zangrünü arü ju Lotha ta loa eroe jipo te jito, mihtsürü sherünü atope thsüte shuhmülang-a jihto ju ha müthriphülapkhi kuklah. Kim ahang arüchoki, haju ha yihphülaplopah Lotha te ji. British kiuthsü atorü J.P. Mills nü arü mihtsürü mung ju Lhota Naga te thrütyuk-a lu tüsho kim anükhüh tunglim Lotha te thsülang-a luto.

3. Konyak

Konyakrü trük ching pümke kampü thsungkhiaknü nükhün phitkhi ju lüm akhiahang? Juju Konyakrü nü athsüpü kamchoh. Arü zangrünü “Na-ga” te ji, ju amütsan ‘nükhün’ (na) tüsho ‘akhün’ (ga). Mührü shih chingnü arü püthsüte chamkhipah alapü thsungkhiaknü azükim chingnü arü nükhün phitkhi ju ahorite arü-a lah. Konyakrü ju ‘Kah-ha,’tüshe jite la--a lah kah kiju awung tüsho ha amütsan mihtsürü, awung mihtsürü.

Nükhünpo phitkhi tüsho yaktokhipo ju Konyakrü mihmütsanpü ariak la-a lah. Konyak-te ahoriipü tankihkhi ha yukhian mahnye chingnü anyikhitchoh. Yukhian khülang ching thakhi ju, Konyak ha aying mahnye thiyupüm chingnü, Khao yungsho Ku, tüsho Nyak yungsho Amürak tümü tüsho Konyakrüpo ju kuwükhite amürak-ah. Püpü yukhian ching chamnakkhi ju-a arü zangrü “Kong-nyak” te akekhit-a lukhi küpü amütsan “nüpungkhia yaktokhi”. Konyak tükhi ha Britishrü chingnü awühkhithki thiyu chingnü arü-a lapü kuklah.

4. Kuki

Nagaland ching Kukirü trük mükhuhtan ju ‘Khul’ chingnü arü-a lah. Ha tangpung ju China lopung ching-ah. Khul amütsan ‘Lungkhün’ yungsho ‘alolunglim.’ Burmeserü nü kukirü ki Chin te khejih. Chittagong wung ching larü Bengalirü nü Kukirü ju ‘Kookies’ te she jichoh. Tah British nü rhimokhi yante thrütyukkhi ju Kukis ah, ju ayannü ahorite arüchoh.

5. Sangtam

Küyimki Britishrü akhuhte tukulim Sangtamrü lomi ching arükhianü, arü limperü Woodthorpe nü arü mihtsürüpo küchingnü arükhia nü kio. Arünü alokhi ju “Sangtang”. Sangtang tükhi amütsan ju satam tümü thsükhia tüsho arü mihtsürü ju alokhiaknü tamkihpah thüyampo thsükhia ching lakhiah. Haju ha arü jipürü kiulung mung she alakhiah. Jutüalalashe, British azorü nü arü mung ju Sangtam te thrütyuk tüsho jushunü rünpah mung Sangtam ha kiuthsü rhimo ching ahoriipü tankih.

Thiyupüm:

1. Yaktokhi – Yak akhiukpe ake le tüpian nü khürü shihphü khiak yakthsükhi.
2. Akiokhikhi – Khürü khiak thiyushak khürü thsungkhiak kiokhi.
3. Tukulim – Anyiakhiuhlim thrippiang.
4. Yihphülaplokhi – Mütrite kamshihkhi.
5. Phitkhi – Nükhün akhün kamshihkhi.

Susuthsüpe:

A. Akiokhi tüsho Alojhpapo.

1. Phom amütsan ju tümü-a? Phom mihtsürüpo mükhuhtankhi thrütkhitjang.
2. Lotha tükhi ha küchingnü mükhuhtankhia? Amütsan ju tümü-a?
3. Lotharü trüknü arü kütah thsüte tümü jikhia?
4. Kukirü trük küchingnü mükhuhtankhia? Ha mükiak ju küching ngücho?
5. Sangtamrü jipürü kiulung mung tümü lakhia. Ju amütsan tümü-a?
6. Yukhian mahnye chingnü Konyak tükhi yihnakjang?

B. Jihalakhi ayeshihang:

1. Lotha Amopo akekhi.
2. Phom Burmese nü Chin te khejihchoh.
3. Sangtam Müngüh limshute atsokhi.
4. Kuki Nükhünpo phitkhi tüsho yaktokhi.
5. Konyak Satam tamkihpah thüyam thsüpah alakhi.

C. Amüzahkhi ching yukjang.

1. British zorünü _____ Sangtam te thrütkhith.
2. Lotharü ju rümkhith ju _____ China chingah.
3. Phom mihtsürü lakhi ju _____ phüni kiulungpo khiahpü khite atsü mükiak.
4. Kah amütsan _____ tüsho ha amütsan _____ Konyak ching lakhiah.
5. Chittagong wung ching larü Bengalirü nü Kuki ki _____ hate jichoh.

- D. Apolim jikhhi yushakpo Tüktüah yungsho Mütük tükhi thajang.**
- a. Konyakrü trükshih kampü ju nükhün phitpe-ah.
  - b. Phomrü trükshihpo hote 'Yinglong' ju arü mükhuhtanpung-ah tükhi luchoh.
  - c. Lotharü trükshihpo jua Khezakenoma kiulung chingnü tükulim thrip tsangte akhinte atsokhiah.
  - d. British officer J.P Mill jua akhuhpuh thsüte Sangtamrü trükshihrü khiak pepah asukachihkhiah.
- E. Atruachihpah nüsa nü thiyupüm aso mükhiakhhi ju lupah junü thiyurün asopo thsakhamjang. Hoju ju kheshak ching huhachihang.**

Alochokhi

Shakliak-yimzüymto

Tamkih

- F. Anyikhityu chingnü püpürü trük khülang mokhitang tüsho nünü mürühkhi atsüpo 70-100 thiyunü thrütjang hanangte: tsühyungpe, khimmihpo, ahoriye. Nünü she pekiuh shitkihpah nüyo thiyujipo yante yihnakpü kuklah.**

KHIN 2

MUKHU TÜSHO TÜPIAN (NAGARÜ JIPÜYUKHIAN)

Anyikhitpe Mükkhiahkihpo:

1. Anyikhityu tüshihte tüsho anyikhitkhukte kheang.
2. Thiyupüm asopo anyikhitang tüsho nüyo thiyurün ching jurü ahoiang.
3. Khunung rhimorhiyi hote athakhi tüsho anyikhi chingnü yanzam jakihang.
4. Athrütkehi tüsho thiyunü ahuhkhi yante anyikhitang.
5. Thiyukhian ching lakhi yante akiokhipo alojang.
6. Nagarü jipüyukhian anyikhitang.
7. Thiyunü ahuhkhi khiankhukpü yanzamte alüthsüang.

Kim khülang ching müyamrü atsü mahnye mukhu tüsho tüpian lakhiah. Nyimung khülang anyenü Lakingking amünyan me khte amüküp khülang rampü pungkhito. Limro ching anyenü müyamrü püpürü khürü shoruto. Jurü ju Moshikhih, Sangthulung tüsho Möngrhüh lakhiah. Müyamrü harü mahsamnü arülung Yüzahpah amünyan me Lakingking rampü pungkhito. Harü müyamrü phüngü Lakingking yamching azhing ching khiung tüshe me ju thüyam ching mülate alakhiah. Kim atsü ju lupah arünü thüyam lunglim malante thüyam amühitpo puhthsü puhthsü ching jik-a pin.

Tüpian ju yappung ching jik-a pin tüsho mukhu ju yapkiu phünyite pin. Möngrhüh ju mokin ching jik. Sangthulung nü khimtopü kumung pinpü pungkhi tüsho moshikhih nü khimtopü phünyite pin. Thsüngphulung ching Lakingking rholote arü. Amiting ching apinü yapkiu thrip langakinto wü. Api yptomüyap, tüpian nü api tüchip. Lakingkingnü arungte khüthrip anguh tüshe yapkiu khüthrip mukhu nü khiaküshe api nguh. Khiakü-a Lakingking tsüte thsünüte kamapah.

Tümünü api yurishihchonü apinü she mümükhiah, tümüte mitingto alakhinü apinü tümü müngühkuk. Jumonü mo takkhihpü mothsüpfung ching Lakingkingnü nyokhiamte wü. Küyimki apinü mo takkikhkia, müngrhüh jukphuk-a Lakingking mük ching lakrhiak.

Müngüte apakhki nükhimtopü thrip Lakingkingnü alihte wü túshe moshikhih chingnü lih-a atan. Ripitki api kiamto mükiam sangthulung shepü khimtopü kumung jik-a pinkhea nü jukte akipah Lakingking züthünak-apah.

Lakingking ju chingnü arün thsü-a pahto. Apinü khiakü-a küyimkishe küpkhuk müjihte pah. Lakingking shekhi chingnü amütsankhitkhi ju küyimkimüyamrüpo arihakopa nü thiriri amüküpshe akukpahyungsho rhangtung ching tümü hahmülang thsüthsü she phunghokhuk lah.

Thiyupüm:

1. Kimatsü	– tümükhüh rhimopü kimatsü ngükhi.
2. Athrukkhi	– tüpian ayuk nü atüchipkhi.
3. Nguhkhi	– lorilokoponü zukleangnü thsünüshihkhi.
4. Jukphuk	– aliangkhiak akhiukte yihrüpkhi.
5. Züthünak	– tümükhük apangnü yihrüp-a pahkhi.
6. Sangthulung	– Atakpe sang atokhü.
7. Amühitpo	– Amükamük limtrip.
8. Thsünphulong	– Arelim azing ching.
9. Tüchip	– Tümükhü ayuknü pangkhiak tokshihkhi.

Susuthsüpe:

A. Harü akiokhipo alojang:

1. Nyimung khülang Tüpiän tüsho Mukhu pünye nü tümü pungkikhia?
2. Tüpiän tüsho Mukhu anye lung püpü müyamrü mahsam sherü yüzakhia? Arünü tümü rhimopü pungkikhia?
3. Aramrü alala küching jikkhia?
4. Temi thiyamlim rholote arüto-marü tümü thsükhia?
5. Mothsüpfung chingnü Lakingkingkhia tümü tünjikhianü yihnak-a huhang?
6. Tüpiän tüsho Mukhu anye lung püpürü müyamrü mahsam arung müpete Lakingking rampü mükkiakhi akungpah te nünü lümchonah? Nülümki jiang?
7. "Tüpiän tüsho Mukhu" lümyukhian tünkhia layak ju tümü-a?

B. Nünü khülangkishe nü lümki lümtuh mülüpü khürükhüh arung lunah? Ju tünkhia thiyurükhüh khülang thrütjang.

C. Amüzakhipo ching yukjang:

1. Tüpiän lung Mukhu ju api _____.
2. Lakingking ju _____.
3. Nyimung khülang Tüpiän tüsho Mukhu anye nü _____ rampü pungkito.
4. Lakingking nü mo takkihchoki, müngrhüh jukphuk-a _____ ching lakrhiak.
5. Müyamrü arihako sho arünü _____ amüküp she akupah.

D. Arhimope:

Ha apolim jihkhipo ju yumük tünkhiak thape-ah. Akherüpo kilim nyihpe atrurü yimkhitpah nyihpe nü mürühkhi yumük mokhitschang.

JIM	AHORIPEPO	MÜYAMRÜPO
1. Nünü mürühtakkhi tsüh-yungpü ju küjua?	1. Nünü mürühtakkhi ahori pe ju küjua?	1. Nü müyamrühkung ju shea?
2. Nünü tümüthsükhi hoju mürühla?	2. Nünü she lung ahorinyela?	2. Nünü nü müyamrü kilim rhuakhiahchonah?
3. Nünü kütüchoki hoju tsüh-cho?	3. Nünü hoju ju küte ahori-cho?	3. Nü müyamrü ju küching lachoh?
4. Nünü kütühkhi pante tsühte lachoh?	4. Hoju ahori pü shenü nüki thsangyukhia?	4. Nü müyamrü nü nü kilim küte rungcho?
ZÜPE NYIMUNG	AKHIAHKIM	SHIWÜHPO
1) Nü züpe nyimung küyik-ia?	1. Nünü mürühtakkhi akhiah-kim ju küpüa?	1. Nünü mürüh takkhi shiwüh ju küjua?
2) Nünü hoju küte liangkhi-cho?	2. Nünü hoju akhiahkim ju tümüthsükhi mürühla?	2. Nünü ju tümüte mürühla?
3) Ju nyimung mürühkhiak nü thsambah tümüpürü liangkhiyela?	3. Ha akhiahkim ching nünü tümüpürü rhimocho?	3. Hoju ju küching lachoh?
4) Nü züpe nyimung atsühpe atsütak tümüpürü tsühnye-la?	4. Ha akhiahkim chingnü nükhimmih kütürü yukcho?	4. Hoju nü tümüpürü tsüh-cho?

E. Arhimope.

Poto jipüyukhian mokhitpah hoju thrütpahle nusa kheshak ching tha-a huhang.

Amütsanpü:

- Kheshak ju nyihpe lapung tangpung ayan nü khunung khunung chamjang. Tangkhüh phünyiachihte lakhipo ju rukkhüh khunung thsüshihpah akhepung chingnü müzütte arüpah thiyukhian tünkhiak ju rhimoshang.
- Khunung apan nü thrüta lakhi thiyukhian ju mün nü thashang. Khunung apan ching lakhi alala nü thiyukhian yo tangkhüh langshe akheshihpe-ah.
- Akherüpo nü thiyukhian khianchoki thsangyurü hote harüpo tüshihte mükhiahshihpe-ah:
  1. Thiyukhian ju atankihlim, aphulung tüsho akhiam lim mütsante puhthsüthsü lape-ah.
  2. Thiyukhian khianchoki akherüpo alalanü nyihpe müyamrüpo mikhuhkhiak zhipkhukpe-ah.
  3. Arünü thiyu thachoki yingkhing khikzükhiktote kHITE maphapshihpe-ah.

4. Arü kilimkhite nyukhiamte yungsho khite azhamte müthashihpe-ah.
5. Arü kilim tüshakkhite change yungsho nyimtakte müthashihpe-ah.

F. Jihalakhi ayeshihang:

A

P

1. Möngrhüh	-	a) Athrukkhi
2. Sangthulung	-	b) Aphitkhi
3. Mukhu	-	c) Ajukphukkhi
4. Moshikhih	-	t) Anguhyukkhi
5. Tüpian	-	e) Züthünakkhi
		f) Akiamkhi

KHIN 3

NAGALAND CHING THÜNYOPO - I

Anyikhitpe Mükkhiahkihpo:

1. Nyihpe trük yo thünyo tüsho amütsan tünkhiak anyikhitang.
2. Mührü trükpo yo thünyo mükkhiahang tüsho jurü tünkhiak asüh jikhhi jakihang.
3. Thiyupüm asopo anyikhitang, thiyutümkhüh tüsho thiyurünpo nüyo thiyurünpo ching ahoiang.
4. Yihnüpe thiyushak jikhhi khapä thsungkhiaknü anyikhityu anyikhitkhuktekheang.
5. Nyihpe yu chingnü thakhitkhuhte thrütang tüsho thaang.
6. Athrütkhi tüsho thiyunü ahuhkhi yante anyikhitang.
7. Trükpo alalanü pokhuh rhimoakhiakkhi anyikhitang tüsho mütsankhitang.
8. Nyihpe trük yo thünyo tüsho püpürü thünyo ching atsü atünamo rhimo-akhiahkhi nünüangühkhi asüh jihang.

Nagaland ju thünyopo lomi-ah te mükkhiah lah. Nagarü trükpo alala chingpuhyothünyopolah. Ahihpethünyojuphanthulurhimorhiyikhiak chingkihpah lah tümütüsho atüso kim ching phanthulu julang arü thsungkhiak atungto rhimokhi lakhiah.

Jipüyakli yante, kinkhi münchikim ju thünyopo kim ching Wuto Arimpuh kikhia Krakchoh. Tsühyungkhi tüsho asühachihkhi harü kimpo ching zihote luchoh.

Aoleang Monyu

Ha thünyo ha Konyakrüpo thsungkhiaknü alala kh-iaknü atungtope-ah. Kam apante müjih yang tunglim Anyiu khinu ching mute lachoh. Achangwu me 'Wangwan' pekhi tünkhiak leangkhichoh. Ha Wangwan amütsan ju hüh akhahpo pepah khiangyam müngüh lah-a zipshihchoh, tüsho ju tunglim mute amungkhi ching mihtsürü müngühshihpü thsungkhiaknü Wangwan perungshihpü jiyukchoh. Jipüyaklinü, nyimung thuruk tükiak potonü thüngüh chote, tanrimte, jukthülahte, khünthsüte, tsünte tüsho anyojite ahorite mute arü-a lah.

Metümnyo

Ha ju ha Yimkhiungrü thünyo ah, tüsho tanji yimlu tunglim jimso tsühte kam apan Müzhikhinu 8th (tüzah) nyimung liangkhichoh. Yimkhiung jipürüponü kinte alakhi ju athrüpo me 6 (thuruk) tüsho aliperü me 5 (phüngü) lachoh, jumonü,

küyimki khungarü aso züpepanü ha thünyo ju me tünkhiak mute laalah. Thünyo kim ching, shih apüm thuruk ju khungarü athrü thsungkhiak tüsho shihpüm phüngü ju aliperü thsungkhiakte zopah kingüante müngühmühi khiangjihte arü-a lah. Hakhiak hopah, ha thünyo kim hashe anyojite, müyamrüpo tsakamte, thiriri kilim nyak pahachihte tüsho yamkhün thsüpü thiyu yukte arü-a lah.

Mimkut

Haju ha Kuki trük yo thünyo Yungphu khinu 17 (thürükhiak thüne) nyimung liangkhichoh. Thünyo mung ha jipih “mim” (tanji khiphahkhi) chingnü yikhithkiah. Kukirü nü

akinkhi ju arü atüpheaklo aleangkhiak arü tunglim hi ju angükhitkiah te kinchoh. Kukirü mukhuhtankhi ju alomi lunglim lakhiah te kinchoh. Mimkut ha amünyan Thilha temon shepü alomi pukkhüp yakzan ahorite alakhianü ju asüh shihpü mute la alah.

Tokhu Emong

Tokhu Emong ha Lotharünü Hanto khinu 7th (thünye) nyimung liangkhichoh. “Tokhu Emong” amütsan thulu rhimo chingnü yimlu tunglim anyo jipü thsungkhiak sühakhimkhi. Püpü thünyopo ruk yungte, Tokhu Emong hote kiulungrüpo alala thünyo kim ching shih jimpü, thüngüh chopü, shothsümolopü tüsho hanthsahpü chingnü rhük-a zochoh. Ha kim tükiak kiulung ching khülang langshe wungto yüpü mukuk. Müyamrüpo tüsho pethsührüpo chingkihkhikhi tükünglopü tüsho ahokhi ching mükhihneachihkhikhi miha pahpü thsungkhiak shihnü thsambah thsüte alakhiah. Poto arihako shihpü thsungkhiak kim apankhiangyam phünite wungto ching mo thsüpah anyoji te lachoh.

Sekrenyi

Sekrenyi ju Angamirü yo atungtope thünyo Khirhim khinu 25th (mukukhiak phüngü) nyimung liangkhichoh. Ha ju-a atsangkhithkhi thünyo-ah. Jumönü Sekrenyi hote kiulung kekhip tsüte müsühchoh tüsho ju

tunglim, kekhip ching athrüpo ke müyihpü münchikim lachoh. Ha ke müyihkhi ha khürükhiak kuhi amütsüpo tüsho tukthsüpo müsühkhi-a pahkhi amütsan-ah. Kekhip chingnü ke hante alungpah athrüpo khimmih yukpü lakhi müsühkhit jihpü ke jurükhiak rheakkhi jihchoh. Azoperüpo nüshe thüyam müsühkhitte tungjing atungto mühite jimke anyinyi atsamkhi-a zote wüchoh. Khülang ki münchikim liangkhi-a pahsho anyojikhi tüsho asühachihpü tankihchoh.

Chega-Gadi

Ha ju-a Liangmai rü yo thünyo ah, Khipung khinu 31st nyimung liangkhiachoh. Mihtsürükhiak latsüh layung mütsanpü thsungkhiak nü thunupung shuhmülang-a jihte tankihchoh. Ha yanalünte kiulungrüpo shote arü

thulupo ching 'Tepai pailo' te zhite wüchoh, ju amütsan shihwühpo arü thulu chingnü tso-akhinshihpü atünatoyu-ah. Jutüalalashe, Chega-Gadi ju atungto thsüte athunurüpo tüsho khikzhakpung müsühkhitpü thünyo-ah. Tharünepo khülangnü khülang mükhiakachihpü thsungkhiaknü anünürü nü jimpung thsakampah wungto yüpah chamma thsühchoh. Yampuk shomukhungpü, julung poto anyo jipü harü müşhippah luchoh.

Harü thiyupüm tüsho arü amütsan anyikhitang:

1. Yimlu	- Thulu ching hi yimlukhi.
2. Hantsah	- Kiulung khülang ching hantsah yükh
3. Yangkhi	- Müjih yukkhi.
4. Thünyo	- Atungto nyimungpo ching mihtsürü ahihkhüh mukhungkhi.
5. Tukthsükhi	- Pang thsünükh.
6. Kuhimütsü	- Mülimte lakhi tünjikhi.
7. Müsühkhithkhi	- Amütsü müsühpah atsü kamshihkhi.
8. Münchikim	- Akhua lakhi kim münchi.

Susuthsüpe:

A. Anyikhityu chingnü harü thiyurünpo amütsan rukkhüh lakhipo yimkhitang.

1. Tümükhüh yungsho khürükhüh müsühkhithkhi.
2. Amükhuhshihpü müjih alo ching yukkhi/müjih yangzüyangtokhi rhimo yak. _____
3. Poto tansünkhi münchi tüsho nyozyonyotokhi nü nyimung yungsho kimkhürü amütsan thsükhi. _____
4. (Kukruk yungsho mihtsürü) rukkhüh mulungarih thsakhajihkhi. _____
5. Lakhit lakhi yungsho lalim tsüte rhangtung lalim suhtahte lakhi. _____
6. Atükungpe thsakhajihkhi yungsho kamkhi.
_____

B. Trük tüsho thünyukhiak ayeshihang:

Trük	Thünyo
Yimkhiung	Chega-Gadi
Lotha	Sekrenyi
Konyak	Aoleang Monyu
Kuki	Metümnyo
Liangmai	Mimkut
Angami	Tokhu Emong

C. Jihalakhi akiokhipo alojang:

1. Thünyo küpü ching mihtsürüpo shih jimpü, thüngüh chopü, shothsümolopü tüsho hantsahpü chingnü yanlocho?
2. Tümü thsükhi Aoleang Monyu ha liangkhi cho? Hüh nü amütsan түmü huhcho?
3. Tümü thsükhi nü metümnyo thünyo ha khungarüpo aso züpekhi thsungkhiak nü atungto ah?
4. Angamirüpo nü kütethsah Sekrenyi thünyo kim ching arü zangrü müsühkhitcho?
5. Nagarü shepü thünyo hote athunurü tüsho khikzhahpung müsühkhitcho? Ha thünyo kim ching tharünepo khülangnü khülang kü teth sah mükhiakachihcho?
6. Tümü thsükhi Kukirü nü Mimkut liangkhi cho?
7. Nagarü thünyo thuruk ching pokhuh rhimoa khiakhhipo nünü angükhi mahnye thakhitang?

D. Apolim thünyopo jiha lakhi apante arünyukhi nyimungpo lungkite thrütyukjang.

Thünyo mung	Küyimki nyocho?
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleng Mongyu	
Tokhu Emong	
Chega Gadi	
Sekrenyi	

E. Akhiukte alokhikhiak athsokihang:

1. Kukirü nü arü mukhuhtan _____ lakhiah te kinchoh
  - a) murung ching
  - b) lungrhün mujukkhiak
  - c) alo pukkhüp
  - d) ayung yan.
2. Küpü thünyo mung amütsan yimlu tunglim sühakhim cho?
  - a) Sekrenyi
  - b) Tokhu Emong
  - c) Aoleang Monyu
  - d) Metümnyo
3. Sekrenyi kim ching münchikim ke müyihkhi rhimokhi ju
  - a) Yimlu tunglim pang müsühpü.
  - b) Amünyan me tsoshihpü.
  - c) Khürü kuhi amütsüpo tüsho tukthsüpo müsüh-a tsoshihpü.
  - d) Achangwu me Wangwan peyukpü

4. Shihpüm phüngü yungsho thuruk ahiuhkhi kim ju

- a) Metümnyo   b) Tokhu- Emong
- c) Mimkut   d) Sekrenyi

5. Tokhu Emong kim ching shih ju thsambah thsüte

- a) Müyamrüpo tüsho pethsührüpo chingkihkhü tükünpü
tüsho mükhihneachihkhü mih-a pahpü.
- b) Hanrü lang akin jihkhü.
- c) Khungarüpo kilim me jihkhü.
- d) Me Thilha asühte azo jihkhü.

6. 'Tepai Pailo' ha alante

- a) Arü thulupo chingnü mihtsürü tsoakhinshihpü atünatoyu.
- b) Chega-Gadi thünyo tankihpü zhiyukkhü.
- c) Tharünyepo tükiak amüzho khipkhitkhü.
- d) Shiwühpo thulupo chingnü tsoakhinshihpü atünatoyu

**F. Anyikhityu ching khepah apolim jiha lakhi ching thiyupüm
khülang khülang yimkhita alojang.**

- 1. Hi müshite thünyo mung jikhi nyo jua. _____
- 2. Tsangkhithkü yo thünyo. _____
- 3. Müjihphünü yangshu nyokhi thünyo. _____
- 4. Mihtsürüpo thsungkhiak latsühlayungshihpü kingawünte
tankihkhü thünyo. _____

G. Lümang tüsho aloang:

Atruachih yungsho khunung ching pinang tüsho akiokhipo
rukkhüh jihalakhi asukachihang.

- a) Ha anyikhityu ching nünü thünyopo tünkhiak khiahkhü ching
khülang thünyo ching perungshihpü jiyuksho küpü mokhitpa
tüsho tümü thsükhi?
- b) Tümüthsükhi Nagarü awünkim ching münchi kimpo ahihkhüh
tüsho nyihpe Arimpuh ki kingaün jihpü thsakamte alakhia?

KHIN 4

NAGARÜ TRÜKPO MUNG KÜTE ANGÜKHIA - II

Anyikhitpe Mükkhiahkihpo:

1. Nagarü puhtrük mungpo tüsho arü mükhuhtan tangpung anyikhitang.
2. Nagarü thiyukhian tünkhia anyikhitang.
3. Anyikhityu tüshihte tüsho anyikhithuktekheang.
4. Athrütchi tüsho thiyunü ahuhkhi yante anyikhitang.
5. Thiyupüm asopo anyikhitang.
6. Nyihpe trük hopah püpürü trük yo atsü atungtopo khiahkhithki asühjang.

6. Yimkhiung

Kim khülang ching khiungmungrü mahnye kam ashang chamachihpah alakhiah. Anye khülangnü khülang yimachihte nyimung ahihkhüh akuk müngüte mulung tukthsüte late arüto. Tüshe nyimung khülang arü ruhte yimachihkhi akuk ngüto tüsho ju nyimung, arü asühte arihlokhukto. Asühkhi ato chingnü arü rukhühnü kiulung thsükhitto, tüsho ju mung Yimkhiung Awüntej. Jumonü Yimkhiung amütsan 'yim tüsho khiung' Ha thiyupüm mahnye amütsan, "Awün tangpung yungsho mükhuhtan tangpung chingnü küpü khiungmungrü mahnye akhiam ching khülangnü khülang yimkhitachihkhiah.

7. Zeliang

Zeliang tükhi ha mihtsürü khunung mahnye pemurhukhi lah, Zeme tüsho Liangmai. Arü ju Naga lomi chamnak khiakü lakhi Peren District tangpung chingnü lachoh. Anyiu khinu 1943 kam ching, C.R. Pawsey Nagarü wung District ching Deputy Commissioner lachoki, ha khunung mahnye ki Zeliang Naga trük te müsühte jijihto. Hanangte thsüpah arü mung ju angükhi-ah.

8. Angami

Angami ha Nagarü trükpo lung ato trük khülang-ah. Angami tükhi ha British nü müthri-jihkhi mung-ah. Arü mükhuhtankhi ju-a Meitei yu chingnü 'Ngami' yungsho 'Ngünpami' ju amütsan 'tümütümü rhimokhukrü mihtsürü'. Colonial lünching, Angami mihtsürü arü zangrü 'Teny-mia' te jikhiah. 1832 kam, Captain Jenkins nü api ponungrü 700-800 Meitei hah hanrü pepah Assam lim Angami mükiak chingnü hote tso. Azorünü yihphülappuh Meitei ki kiokhi 'ha tangpung ching sherü lachoh', thiyu yihphülappuhnü alo, 'Ngami' yungsho 'Ngüpami'. British azorünü Angami te thrütyukto tüsho ju yante kihinnyikhi-ungte haruk ahorite lah.

9. Chang

Chang trük ju Chongnyu te ajikhi sangtung ato chingnü arükhiah te kinchoh. Juju rikkhümsang lakhiah tüsho ju sang alala thripnü ngükukkhi lakhiah.

Tüshe Chang mung mükhuhtankhi ching püpü müthriphülapkhipo lah. Harü khülang müthriphülapkhi thakhi ju-a thi-yupüm Chang ha thiyupüm Changennyu chingnü yihkhithkiah ju amütsan 'Tos-hangte azipkhi' yungsho 'Ju mühi kumung rüchangkhi'. Püpü müthriphülaplokhi ching, Chang mihtsürü ju anyi akhiuklim nü arükhiah te thachoh. Anyiakhiuklim athsokhi ju Chaangpou ae, ju chingnü arü zangrü Chang te jikhit.

10. Chakhesang

“CHAKHESANG” mung ju poto mahsam ching akhuhpe tüshakkhüh ching-nü yihkhithkiah, jurü ju Cha nü Chokri, Khe nü Khezha, tüsho Sang nü Sangtam. Ju-monü Chakhesang ju poto mahsam ching-nü tankhitkhi lah.

Chakhesang Naga trük ju poto ahihkhüh mihtsürü po ah junü Chokri, Khezha (Kuzha), Poüme, Sangtam, Sümi tüsho Rengma yutha alala thakhuk lah.

Thiyupüm:

1. Akhuhlim – thiyupo nusanü akhuhlim thiyu tankihlim yukkhi.
2. Ashulim – thiyupo nusanü ashulim thiyukhiamlim yukkhi.
3. Lakhung – Tangpungkhüh lang alakhi, atannü tangkhüh lakhi.
4. Lapung – tangpung khülang ching mihtsürü lakhi.
5. Thiyutrüpkhi – Yutha mahnyekhiak hote athakhi.
6. Mungmütsan – mung mokhitkhi yungsho rhimokhitkhi.

Susuthsüpe:

A. Akiokhipo tüsho Alokhipo:

1. Zeme tüsho Liangmai anye Zeliang Naga trük te küyimki tüsho shenü müsühte jijihkhea?
2. Yimkhiung Awün amütsan tümü-a? Küte thsüpah kamte arükhia?
3. Angami trük amihmih mung tümüa?
4. 'Chakhesang' mükhuhtan tüsho arünü athakhi yupo asukachihang?
5. Chang mihtsürü puhthsü puhthsü kinkhi arü mükhuhtan akhiukkhi laknakang?

B. Amüzahkhipo ching yukang.

1. Chang trük mükhuhtankhi sangtung ju _____ te jichoh.
2. Chakhesang trük ju harü _____ poto mihtsürünü tankhitkhiah.
3. Zeliang nü khunung mahnye mihtsürü perulah arü ju _____ tüsho _____.
4. Angami te athakhi ju Meitei yu chingnü _____.
5. Amihmih Yimkhiung trük mung ju-a _____.

C. Jihalakhi ayeshihang.

A B

1. Yimkhiung	Peren District
2. Zeliang	‘Ashangkhüh zhipkhi’ yungsho ju mühite rüchangkhi’
3. Angami	Thiyutrüpkhi poto
4. Chang	Yimkhiung Awün
5. Chakhesang	Tümütümü rhimokhukrü mihtsürü

D. Anyikhityu chingnü nyihpe trük hopah püpürü trük khülang mokhitang tüsho ju trük yo atsütakpe nünü amürühkhi thiyupüm 70-100khiungte thrütang. Hanangte: Jim,khimmiho, horipe alü... Nünü pekiuhpo she shitpah nüyo thiyuji yihnak-a huhkhuklah

E. Anyikhityu ching yo amütsan ayekhi thiyupüm khülang khülang yimkhitjang-

- a. Mihtsürüpo rukkhüh pemukhunglokhi.
- b. Mühi ching lakhi mihtsürü yungsho kukrukpo khiaknü she ashangpe. _____
- c. Atankihnü alakhi. _____
- d. Tümükhüh tünkhiaknü tha-a lakhi. _____

F. Nüyo thsangyurünü achangnü akhechoki nünü asokhipo mükamtojang

Akukngükh
Limthrip
Puhthsüthsü
Asühte

Rukkhüh
Müjimkhit
Khiakü
Püthsüte

Pokhuh
Liangkhi
Thsambah
Ahih

G. Apolim jih-a lakhi thiyupüm thrütyukkhi tan chingyo mungpo ju yimkhitjang.

Chakhesang   Chang   Zeliang   Yimkhiung   Angami

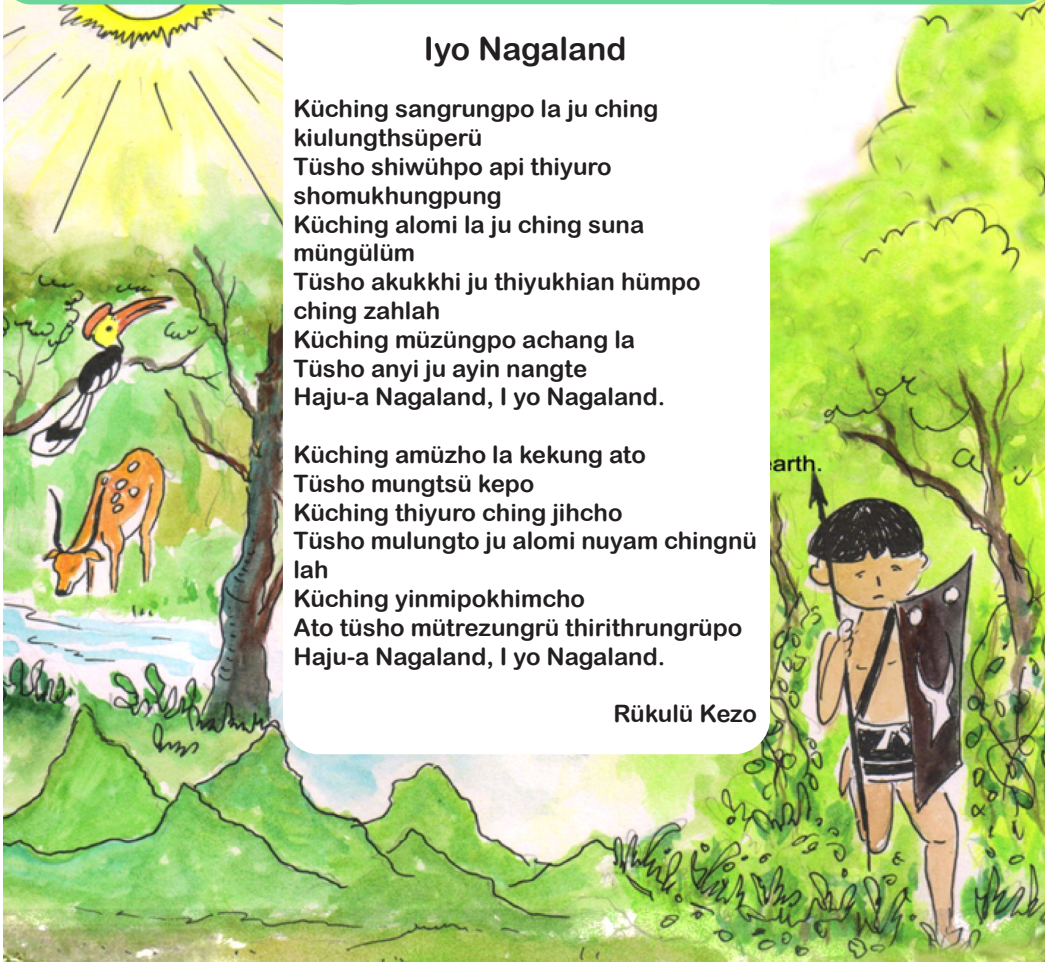
Z	E	L	I	A	N	G	A	I
A	F	E	S	T	P	V	R	Y
C	P	T	C	X	A	Z	E	U
E	O	N	H	P	S	R	Q	I
G	L	I	A	C	F	L	X	O
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
I	X	A	H	A	X	R	T	P
K	Z	G	E	N	V	F	T	S
M	V	N	S	G	P	A	Q	T
P	S	A	A	T	V	R	S	N
R	T	O	N	X	S	J	H	I
S	A	N	G	Z	E	Y	R	U

KHIN 5

I Yo Nagaland

Anyikhitpe Mükkhiahkihpo:

1. Thiyutsüpü achangnü, nyimte zhipkhamte kheang.
2. Thiyutsüpü atungto mükhiahkhukang, ju tünkhiak thaang tüsho thrütang.
3. Thiyutsüpü ching lakhi yante akiokhi aloang.
4. Athrütchi tüsho thiyunü ahuhkhi yante mükhiahkhukang.
5. Thiyupüm asopo anyikhitang tüsho nüyo thiyurünpo ching ahoiang.
6. Nüsa mükhiak ching sangrungpo tüsho shiwühpo lakhi anyikhitang.

Iyo Nagaland

Küching sangrungpo la ju ching
kiulungthsüperü
Tüsho shiwühpo api thiyuro
shomukhungpung
Küching alomi la ju ching suna
müngülüm
Tüsho akukchi ju thiyukhian hümbo
ching zahlah
Küching müzüngpo achang la
Tüsho anyi ju ayin nangte
Haju-a Nagaland, I yo Nagaland.

Küching amüzho la kekung ato
Tüsho mungtsü kepo
Küching thiyuro ching jihcho
Tüsho mulungto ju alomi nuyam chingnü
lah
Küching yinmipokhimcho
Ato tüsho mütrezungrü thirithrungrüpo
Haju-a Nagaland, I yo Nagaland.

Rükulü Kezo

Thiyupüm:

1. Sangrungpo	– mükiak khürü ching sangrungpo ngükhi.
2. Shiwühpo	– mükiak khürü ching shiwühpo ngükhi.
3. Müngülüm	– mümükhiahkhi yungsho aram.
4. Akukngükhi	– kiochihkhi ching kukkhi.
5. Thiyuro ching	– khürü mihtsürü thsungkhiak yungsho lomi tsüpü shuh-a jikhhi.
6. Mulungto	– mulung tokhi.
7. Thirithrungrü	– thirithsü ching kiochihkhi.
8. Mütrezungrü	– Mulung ato, tümü atrekhi mûla.

Susuthsüpe:

A. Akherüpo kilim khunung thsüpah kheshang, jushunü mahnye atrochihpah kheshihshu nü pümzangrü nü kheshang.

B. Akiokhi tüsho alojihpe:

1. Thiyutsüpü ching, ‘I yo Nagaland’ tümüpürü sangrung tüsho shiwühpo thacho?
2. Ha thiyutsüpü ching athrütpuhnü Nagaland ching atungto tümü ashihpo tünkhiak thrüt-a la?
3. Akukkhi ju hümpiakpo thiyukhian ching zahlah te athrütpuhnü tümü amütsan thachoh?
4. Thiyutsüpü ching sherü ju mütrezungrü te jicho? Tüsho athrütpuh arüki thakhi nünü küte lümcho?
5. “Küching amüzho lanü ju kekung ato tüsho mungtsü kepo.” Ha thajikhhi nünü tümü mükhiah cho?

C. Amüzahkhipo ching yukjang:

1. Küching sangrungpo la _____ tüsho shiwühpo thiyuro _____.
2. Küching müzüngpo la _____ tüsho _____ ju ayin nangte.
3. Küching thiyurü ching _____ tüsho mulungto ju _____ nuyam chingnü lah.
4. Küching _____ khimcho ato tüsho mütrezungkhi lah _____.

D. Isanü isayo sangrunlungrung tüsho shiwühlungwühpo ju küte kümkanpe-a? Ju thsungkhiaknü isanü rhimopepo ju lümpahle limro 3 yungsho 4 nü thrütjang.

E. Kheshak(class)ju khunung mahsam thsüte chamang. Apolim jih-a lakhi thiyupümpo ju lupah khunung apan nü athüh thiyurünpo thsakhamshang. Khunung ching mihtsürü khülang nü achangnü poto thsungkhiak kheshang (hoju ju kheshak ching alala kilim jhang).

Thiyuro

Mulungto

Amüngüpe

Akuk

F. Rhimokhitpe:

Nüsa mükiak ching ngükhi sangrunpo tüsho shiwühpo pekiuh 5 momukhungang Nüyo thrüthüm ching lüpkhpah mung thrütjang.

KHIN 9

POTONÜ SHIHCHAM LUKHI - NAGARÜNÜ AZOKHI ATÜNAMO

Anyikhitpe Mükkhiahkihpo:

1. Nagarü atünamo atsü anyikhitang.
2. Poto tünkhiak lümjihkhi atünamo thsungkhiak makshe jihang tüşo jurü kuma zopü tüşo rhimoakhiahpe-ah.
3. Anyikhityu tüşihthe kheang tüşo anyikhitkhukte.
4. Thrüta lakhi tüşo tha-a lakhi yante anyikhitang.
5. Thiyupüm asopo anyikhitang.
6. Müjimkhitkhi rhimoa khiahpe hote thrütsope jakihpü.

Nagarü kiulung apan, awün kim ching, tüşokhiakü kim thsü thsükhite tsüte poto ju yihmukhungpah lah. Poto rhimorhiyi hote kiulung mihtsürü apankhiak rhiakshihchoh.

Nagarü kiulung apan ching khülangnü khülangkhiak takkihpah lachoh. Poto tünkhiak lümkhi lakhi ju poto lapüyak tüşo kinkhikhiaknü lachoh. Nagarü

polung potonü shihcham lukhi zojihkhi (Legacy) ju khülangkinü jipüyukhianpo kihinnyi khiungte isa lung lakhi ah tüşo poto ching püthsüte mütsanjihkhi khülang lah. Nagarü ju, ayaknü, poto muzhorü mihtsürü-ah.

Awün kim chingnü nagarü polung poto thsungkhiak lümkhi asük tüşo hahmülang lujihkhi lakhiah. Poto ching mihtsürü khürükhiak arüm tukthsü tünjisho, jurü rungpü ju poto ching lakhi mihtsürü alala nü hahmülang lujihpü lakhiah. Hanangte, mürangpükhüh thüyamkhiak mo wükih-a tak-a pahsho, jurü yampuk ju potonükhiahte alakhiah. Arünü jim, khimmih, thüyam ching ahori pepo tüşo püpü thüyam ching yihnü pepo kiulung nü lang yungte phünyirü kiulung mükhihah-a

larü nüshe jihte alakhiah.

Poto nüshe jurü yampuk thsümünymkhi ju thüyam thsülojihte lachoh. Potonü mütüm ching rukkhüh yüpah sanglung hanmukhungpah tüsho nyimung anükhüh tükiaknü thsülojihte lakhiah. Jumönü, Poto junü hahmülang lute thsümütsü tünjirü yampuk ju rhangtung thsülojihte lakhiah. Kiulung khülang ching rhimo atoto yamkung khülangnü rhimopü tankihkihshe poto rukhühnü rhimokhi hote kim ching pankhukchoh.

Muthsuyi wochakchoki, küyimki müjih rukakhin-a akung ching yangpü kim arüpanü, thulu putungrü müyamrü khunungpo nü rhimote alakhiah. Ha khunung junü püpü lupu ching she jukhin wünü rhimote lato. Hatürü rhimope ju khunung ching rhimo müpanyi khiungte mutuklote rhimote lachoh.

Ha poto thsungkhiak lümki lakhi ju atsütsü jihkhukpe-ah. Ha hote rhimopo nahnahte tüsho athühpenü rhimoshihchoh. Ha hote yampuk tüsho müyamrüpo poto ching chingkihachihkhi tüküngshihchoh. Ha

ching ajakte,khite

asühachihkhi lung müküpte rhimokhi lakhiah. Thulu ching anorü yampuknü atsütakpe jimpung rhimorüpo khilim thsakhamte lachoh. Tüsho müküpte rhimopah arelim, khunung tükiak ahoripe alonü munukthulung pah khülangnü khülangkhiak jipachihkhi hotekhite asühachihte münyekhi kim lachoh. Kim ahihpe ching müküpte rhimokhi tüsho keangrümünyekhi, poto ching rukkhüh rhimopü rukhühnü wüte alakhiah.

Nagarü polung kim ashang chingnü tankihpah rhimote alakhi ha, kiulung ching mihzorü, mürhimokhukrüpo ju potonü kümte tüshokhiahte lakhiah. Tsührü athrürü polung tüsho aliperü polung tüsho tsührü polung larü,khiakü she aliperü tsührü lung lang alarü tüsho tsührü niuperü lung larü. Mürerüpo, jingkhah mütsayangrü mihtsürü tüsho pünkiangpünrurü mihtsürü she potonükhiahte

lachoh.

Nagarü poto ching
püthsükhi yaklipo ju-a
atungto rhimopo, poto
mulungkhi tüsho poto
tsükhi lang lute lakhiah
tüsho pümlangzü
rhimo sühmüh nü poto
pungkhikhi hopah
mürhimokhuk. Awün

nyimungpo kim ching nangte khihnyi khiungte, Nagarü kiulung alala ching kiupümnü alo putungrü thsükhi lah. Murung ju-a kiulungrüpo alalanü akiangnü yihnüte lachoh. Akhinte thulu thsüpfungtangpungpo ching a, kam apan kiulung zorüpo shoruachihpah küpü mükiak thulu thsüpanü rukhühnü pungkHITE alakhiah. Tüsho kiupümnü mütüm ju kim tüsho müjih yangpü rukhühnü thsakham. Jushu, khiang apante yungsho kuk apan tüsho yampuk apan aretungpo mütsanmükhite alo champah mihtsürü alala alüthsüshih.

Lümjihkhi huhte tüsho rukkhüh mihtsürü ki wütre jihte tüsho mihpüm, khunung, khiang tüsho kiulung rhangtung lapükhite atungto Nagarü poto ching lakhiah. Jumonü, yakzan tüsho thsümüchipü she poto lümki yante pungkHITE lakhiah. Ha hote rukachihpü tüsho athsümünyim zhiptote, mütsüte akhiahkhi tüsho rukkhüh shuhkihpe lümki, zuzu tüsho poto ching junoachihte mülapü rungkhit. Harü ju poto ching atungto rhimo atsü lümki tüsho shihcham ah ju isa alalanü alümkhitpe-ah tüsho mutuklote rhimote alape ah ju hote mütükhiak.

Thiyupüm:

1. Zojihkhi (Legacy) – tümükhüh lün khülang chingnü khülang mühahkhi.
2. Mütsanjihkhi – tümükhüh tünkhiak mütsanjihkhi.
3. Müjunokhi – amütsü limronü mürhimopü.
4. Takkihpa – chingkih achihpa lakhi
5. Jipüyukhianpo – Ahokhi nyimungpo yukhian.
6. Wochakchoki – thulu ching rhimo thsükhü.
7. Müpanyi – Thsüpa amükhiamkhi rhimo.
8. Ajakpe – Müsuhkhi ching yukkhi.
9. Munukthulung – Ato ju anyikhülang kamshihkhi.
10. Mürhimokhukrü – Sühmüh mülarü.
11. Kiupümnü – Kiulungrü alala tükhi.
12. Kuk – Puh khülang pe khülang chingnü arürü.

Susuthsüpe:

A. Akiokhipo aloang.

1. Isa Nagarü lung poto thsungkhiak lümki asük lakhi nünü küte mükhiachcho?
2. Poto thsungkhiak lümki hote tümüpürü alü thsücho?
3. Nagarü tükiak thulu küte chamachihte alakhia?
4. Nüsa trük ching potonü rhimorhiyikhi amütsan mahnye jhang?
5. Potonü küte mihzo mihtsürü kümte alakhia?
6. Potonü küte kelu thsüpe rhimo rungte alakhia?

B. Thiyupüm asopo lupah thiyurünpo kütah thsüte thsakhamjang.

1. Zojihkhi
2. Mütsan jihkhi
3. Kuk
4. Kiupüm
5. Müjunokhi

C. Nagarü poto lümki tünkhiak harü thajihkhi ju (tüktü ah) yungsho (mütük) nü thajang.

1. Nagarükhiak alo arüm tukthsünü rhiakkhi ju petsührünü lang rungchoh. (Tüktüah / Mütük)
2. Atungto poto tsüpu tünkhiak pümlangzü tsükhi nü luchoh. (Tüktüah / Mütük)

3. Jim hipo ju potonü rukkhüh atungrü thsüchoh tüsho alalakhilim atsünü ahiuh-a jihchoh. (Tüktüah / Mütük)
4. Yakzan tüsho thiyukhüm zopü thsungkhiaknü poto pungkhikhi luchoh. (Tüktüah / Mütük)
5. Poto rukkhühnü kuhi mütsüte larüpo mihtsürü, mürerüpo, jingkhah mütsayangrü, shinpeshinpuhrü, mapanathsangrü, pünkiang pünnurü kümte lachoh. (Tüktüah / Mütük)

D. Poto thsungkhiak lümki ju khepung ching akherüpo nüshe khülangnü khülang kümachihpü tüsho rukkhüh kherü tsüpü jakihpe thsükhuk lah. Nünü nüsa rukkhüh kherü lung rhimope athsokihjang:

1. Apahpekhiukiu müthriachihte yahkeangang. ( )
2. Rukkhüh kherü khepung ching marükhukrü khilim thrüthüm jihachihang. ( )
3. Khürükhüh khepung ching anyihpuh/anyihpe khahkeang arüsho ji hachihang. ( )
4. 'Tükhiakkhi tüsho ngülokhi' thsangyurü ki yushak jihang. ( )
5. Khepungkhiungshak ching hüm zotam, pinkiupo tsüte thsakhamang. ( )
6. Khepung ching apahpe thrü-a apahpe khiukiu ching yukang. ( )
7. Thsangyurünü thsangyu choki müyankhukrü kilim anyikhitshihpü rungang. ( )
8. Rukkhüh kherü yungsho sherü yampuk ching yihnüpü la jurü thsungkhiak sho thre-a rungang. ( )
9. Khepung yamkhiungshak apung ript rihtopepo müsühang. ( )
10. Khepung ching sangpünpo tüsho sangtungpo yangang. ( )
11. Khepung yamkhiungshak ching zütthsüjang. ( )
12. Khepung ching anyinyirü tüsho sühmüh mülarükhiak thsünü jhrükhiaknü khümkhitang. ( )

E. Rhimokhitpe:

Akhiahphü shuhpah nükhah yan shitkhitang tüsho harü khahpo nü küte püpürü mihtsürü rungchonü thrütang.

F. Atrurü yimkhitpah, nüsa trükshih rungü thsüte limro lakhi tünkhiah nüke asukachihang.

KHIN 7

Nagaland Ching Thünyopo - li

Anyikhitpe Mükkhiahkiho:

1. Nyihpe trük yo thünyo tüsho amütsan tünkhiak anyikhitang.
2. Mührü trükpo yo thünyo mükhiahang tüsho jurü tünkhiak asüh jihkhi jakihang.
3. Thiyupüm asopo anyikhitang, thiyutümkhüh tüsho thiyurünpo nüyo thiyurünpo ching ahoriang.
4. Anyikhityu tüshihte tüsho anyikhitkhukte kheang.
5. Nyihpe yu chingnü thakhitkhukte thrütang tüsho thaang.
6. Athrütksi tüsho thiyunü ahuhkhi yante mükhiahkhukang.

Nagaland ju thünyopo lomi ah te mükhiah lah. Nagarü trükpo alala ching puhyo thünyopo lah. Ahihpe thünyo ju phanthulu rhimorhiyi khiak chingkihpah lah tümütüsho atüso kim ching phanthulu julang arü thsungkhiak atungto rhimokhi lakhiah.

Jipüyakli yante, kinkhi münchikim ju thünyopo kim ching wuto Arimpuh ki khiakrakchoh. Tsühyungkhi tüsho asühachihkhi harü kimpo ching zihote luchoh.

Moatsü

Aorü trük thsungkhiaknü Moatsü ha atungtope thünyo-ah. Müjihpo yang tunglim Khito 2nd nyimung liangkhichoh. Thünyo mükkhiaakhi ju yimlupü thsungkhiak Thrünpuh müngühmühi khi-

angyukchoh. Haju hashe müjih yang kim khisahte rhimo tunglim asühachihte sühakhimpü kim-ah. Athrü tüsho azoperü arü nyihpe jipü zülü atsütak khümpah lalimyakli rhimorhiyipo apfu apfu ching shihcham luchoh. Kim ahihpe ching wungto mo ato thsüpah ju mühite arü tsünte, khün thsüte, shungliu tho-achihte tüsho shih le ayungpe thsakhampah anyo jite pinchoh.

Mongmong

Mongmong ha Sangtam-rü thünyo polung atungtope-ah. Muphu khinu 3rd nyimung liangkhichoh. Mongmong amütsan 'lünnü rukkhüh'. Ha thünyo lukhi ju, thünyo ha achangwu jikhi 'Lajiba'

ba'khiaknü lüm atsü alü ngüpah tsüte yimlupü tüsho latsüh layungpü thsungkhiaknü liangkhichoh. Yampuk apan 'Müsüyangtüp' lung 3 (Lajiba tünthsüte) mushuh phulung zopah münchikim kingüan leangkipah tunglim tükte amukhi tankihchoh Ji tüsho jim ke nü lungpo kingüanchoh. Ha yanalünte anyo jichoh tüsho asühachihchoh.

Bushu or Bishu

Bushu yungsho Bishu ha Kacharirü thsungkhiaknü thünyo atungtope-ah. Kam apan Yungphu khinu 27th nyimung liangkhichoh. Atsütsü nüa, 'Bi' amütsan tamkhüntamnü küpü 'Shu' ju mungtsü thsungkhiak khangte zhipkhi. Ha thünyo

ha yimlu tunglim thülün mahsam chingnü liangkhichoh. Akhuhpe ju BusuJidap, yanalünte Surem Baino tüsho akhiam ching Hangseu Busu te arüchoh. Hüh chipi Phangsla thsakhampah kiulung yüzahpung ki zipshihchoh. Khülangki chipi ripit lunglim azah-a pahsho, lalimyakli rhimorhiyipo khün, atsünkhi tüsho jipü horipe harüpo pepahle leangkipah. Ha thünyo hashe Muri (khungpi) khünshak tüsho sangtan kingkhi mütüchingtüläng atsütaknü awükhi nü mütsanchoh.

Mileingi

Zemerü thünyo Mile-
ingi ha mo nü tsang-
khitkhi thünyo-ah.
Khishang khinu
11th nyimung luchoh.
Haching mo thsükh
atungto ahorikhi lah.
Müsühkhitrü ath-
rüponü khiangyam
ching hüh asonü mo
thsüchoh. Thünyo
mükham yichoki-a

ha mo ju wungto ching yühkiukshihpü mukuk. Thünyo athrümih
zhopü thsungkhiaknü, mahnyenyi thünyo nyimung mükhiung choki
athrü tüsho aliperü khülangnü khülang tükiak püthsüte chamkh-
itchoh. Mileingi ha Zeme athrüpo kilim Thrupüh nü sühmüh tüsho
mütrezung jihshihpü, ju hote arünü thiriri tüsho mütüm shiwüh
ching nü arü mihtsürü khümto pü thsungkhiak münchi kim khi-
akrakchoh, anyoji suhtahte thsüte wüchoh tüsho mahnyepü ny-
imungnü rünpah aliperüpo she liangkikhikhi ching perungchoh.

Monyü

Monyü ha Phomrü
trük nü Anyiukhinu 1st
nyimung liangkichoh.
Ha ju-a kamso thünyo
püthsü pülüah. Ha ju-a
aliperühkilim amüzho
tüsho akin jihkhi püthsüte
müsühkhikhi thünyo-ah.

Ha kim ching yamkhün ching athrü pümkhapo nü chinyurüpo rhanga
larüpo tüsho aliperü tsührüpokhilim amüzho huhpü thsambah thsüte
jim ke atsütakpe tüsho jim atsünü thsakhampah jihchoh. Kumungrüpo
shih tüsho ayungpe jihachih tunglim thünyo akhiamkhiungte
poto anyojikhi, khün thsükhikhi tüsho atsünkhipo she lute wüchoh.

Harü thiyupümpo tüsho amütsanpo anyikhitang:

1. Chingkiha	–	Tunglün achihte lakhi.
2. Müngüümühi	–	mümükhiahte alachoki ngükhi.
3. Thünyo	–	Mihtsürüpo mükhongpah tsühyungte lakhi.
4. Müthriachihkhi	–	Khülangnü khülangyo mütrikhi.
5. Thsampah	–	Tümükhüh jihkhi.
6. Khinu akhiukkim	–	Azhin ching ayin ngükhi.
7. Müsühkhithkhi/tsyangkhitkhi	–	Amünyan amüsüh kamshihkhi.

Susuthsüpe:

A. Trük thünyokhiak aye shihang.

Trük	Thünyo
Monyüü	Ao
Moatsü	Kachari
Bushu	Phom
Mileingi	Zeme
Mongmong	Sangtam

B. Jihalakhi akiokhipo aloang:

1. Nagarü shepü thünyo hote aliperü kilim müsühkhithcho?
Athrüponü arü liperü khilim amüzho tüsho akin küte huhcho?
2. Mileingi thünyo ching mo atungto ju tümü-a?
3. Ao rü trük atungtope thünyo ju küpü a? Tümü thsükhi lucho?
4. 'Mongmong' amütsan ju tümü-a? Tümü thsükhi lucho?
5. Mung 'Bishu' tükhi amütsan tümü? Ha kim ching khünshak
thsüpüthsülü kukruk küpü ahoricho?

C. Anyikhityu khia tunglim jihalakhi thiyurünpo pan-ang:

1. Müsüyangtöp ju münchikim kingüan .....
.....
.....
2. Bushu thünyo kim ching Phangsla ju .....
.....
.....
3. Mileingi thünyo kim ching hüh aso chingnü mo thsüchoh
tüsho arü ju mükuk .....
.....
.....

4. Monyiü ha Phom athrüponü ahuhpü kim ah .....
 .....
 .....
 5. ....
 .....tunglim Moatsü ha sühakhimpü
 tüsho asühachihpü kim-ah.

D. Lümang tüsho thrütang.

- i. Tümü thsükhi Nagarü thünyopo ha phanthulu rhimorhiyi khiak chingkihachihla te nünü lümcho?
- ii. Monyiü thünyo hote Phom athrüponü arü liperü khilim amüzho tüsho akin jih huhchoh. Arünü hate thsüchoh te nünü tümü thsükhi lümcho?

E. Thünyo hote petsüh, müyamrü tüsho kionyorüpo rukkhüh mükhungshihchoh. Christmas jushe isa alala nü liangkhikhi-ah. Christmas sangtung tokihang. Nüyo mürühtakkhi züt thsüzüthsütokhi nü amikhiak akhiahphü müjujang.

F. Nüsa thünyo kim ching nünü tümüpürü thsünyelanü ju tünkhiak asukachihang. Müthriachihte apolim jikhhi akiokhipo ju kioachihshang:

1. Nüsayo thünyo ju küyimki nyocho?
2. Nünü ju thsungkhiaknü tümü jukhite mürühtakla?
3. Hoju liangkhipü thsüte küching wücho?
4. Nüsa thünyo ching tsühyungpe atsütakpe tümüpürü thsakhamcho?
5. Khün thsükhi le atsünkhi ching nünü shihcham luchonah?

KHIN 8

NAGARÜ TRÜKPO MUNG KÜTE ANGÜKHIA - III

Anyikhitpe Mükkhiahkiho:

1. Nagarü trükpo mung anyikhitang tüsho arü mukhuhtankhi lapungpo thakhitang.
2. Nagarü thiyukhian tünkhiak anyikhitang.
3. Anyikhityu tüshihtekhiang tüsho anyikhitkhukte.
4. Athrütkehi tüsho thiyunü ahukhi yante mükhiahkhukang.
5. Thiyupüm asopo anyikhitang.
6. Püpürü trük ching yakliatsü lakhi makshe jihpü anyikhitang.

II. Kachari

Kachari mihtsürü ha limro mahsam chingnü arü trük mukhuhtankhi lah. Akhuhpe yukhian ching thakhi ju, Kacharirü jipürüpo ju Bramahputra tüsho Koshi ayungpo tükiak ching lakhiahte rükyukhian ching tha lah. Ju mükiak ki ju Nepalirü nü Kachar te jichoh, tüsho jurü tsühsonyuso mihtsürü ki ju Kachari te jichoh.

Mahnyepü yukhian ching J.D. Anderson nü athakhi ju Kachari ha Koch mung chingnü akhiukkhiah ju North Bengal yo Koch kiulungthsükhin chingnü arükhiah. Haju ha Assamrünü Koss te awühkhitchoh tüsho Assam mihtsürünü Kacharis ju Kossari te thachoh.

Mahsampü yukhian ching N.K. Burman apinü athakhi ju Northeast mükiak ju awün thiyutsüpü Mahabharata yukhian ching thrüt-a lah, tüsho 'Kachcha' te jichoh, ha yu amütsan alo mükiak thripkhüh kekim khiupah alakhi tüsho lunghüponü rhü nangte khiungtopah lakhi-ah. Akhuhte alakhipo ju-a Kachcharis yungsho Kacharis lakhiah.

12. Khamniungan

Khamniungan trük ching kiulungpo jukhite atsütak tümütüsho arü ju India tüsho Myanmar alo chinrukhi tangpung ching lachoh. Khamniungan tükhi ha thiyu mahsam chingnü akhiukkhiah. Kham amütsan ke, niu amütsan ato tüsho ngan amütsan akhiupung. Jumonü Khamniungan te athakhi amütsan ju 'ke ato yungsho ayung akhiupung.' Ha jikhithkhi ju ayung ato among 'Laang' te mükhiak ching lakhi, junü Chindwin ayung Myanmar ching pukyukhi. Laang ha atungto ayung Khamniungan lo ching lah.

13. Pochury

Pochury mung ha thiyu mahsam chingnü akhiukkhiah. Po ju Sapo chingnü arükhiah, Chu ju Küchury chingnü, tüsho Ry ju Khwiry yu chingnü. Harü mihtsürü khunung mahsam ju Myanmar chingnü puhlimro nü khiakü lakhi Pochury loching rümkhithkiah. Kam anükhüh tunglim, khunung mahsam ju khunung khülang ching rukkhüh thsürupah Nagarü trük kamkhiah. Sapo khunung mihtsürü ju Shaphongri kiulung chingnü arüto, Küchury khunung ju anyiakhiuk jingpolim Nagaland thripnü arükhiah (khiakü Myanmar jichoh) tüsho Khwiry khunung ju anyiakhiuklim Nagaland chingnü arükhiah jushe Myanmar pukkhüp lah.

14. Rengma

Rengma trük te amükhiahkhi ha anyinyipe thiyukhian mukhuhtankhi mung-ah. Arü yutha chingnü arünü hate jichoh Nzonyu. Nzon amütsan mihtsürü tüsho Nyu amütsan mihtsürüpo, jumonü Nzonyu amütsan Nzon mihtsürüpo. Arüponü Nzon Tegibu trük ching athrungrü ato mung yante arü langrü ji-a lukhiah. Apinü Terogvü wungkhiak kiulung khimshuhkhi ju Tegibuphen te ji. Jutüalalashe Rengma te athakhi yu ju püpü limronü akhiukkhi lah. Kam anükhüh tunglim, küyimki Assam ching British mihtsürü arükhianü, arünü

Ahom kiulungthsüpuh shorupü mulung. Tüshe kiulungthsüpuh nü müwüte thirithrungrü Keyhon amüthri wüshih. Keyhon ju müretahte jipürü zütthsüjih, tüsho British zorüponü me ah te lüm. Apinü thiyu yihphülappuh ki me nangte angükhi ju kiokhi tüsho api kilim alojihpuh ju Rema lakhiah. Jumonü British zorüponü ha shorukhi chingnü mung ju Rema yungsho Rengma te trük mung jijih.

15. Sumi

Sümi trük ching-a arü trük mung mukhuhtankhi yukhian ahihkhüh lah. Sümi amütsan wühkhe 'se' amütsan mahsam chingnü mukhuhtankhi kinchoh. Haju-a Angamirü, Chakhesang tüsho Sümi arü ju mihtsürü khülang tsührüpo rukkhüh Khezhakenoma ching lakhi rükyukhian hote athakhi lah. Sümi ju akhiampuh tsührü. Sümi jipürüpo ju Sema te jite alakhiah ju amütsan mahsampü tsührü.

Jutüa lalashe khiakü she püpü yukhian ching thakhi ju Sümi te athakhi ju akhuhpe kiulung thsükhithki chingnü arükhiah ju kiulung Swemi te alakhiah. Kihnyi-a Sümi te mükhiahchoh.

Mahsämpü yukhian ching thakhi ju Sümi tükhi ju jipürü mung Süpu te alakhi chingnü akhiukkhiah.

Phüyipü yukhian ching thakhi ju Sümi ha khiungmungrü mahnye mung Tukumi tüsho Suwumi thsürupah ajikhithkiah. British mihtsürüpo nüshe Swemi mung ahorite lato, tüsho akhihpe Sema te kamshihpah 1992 ching Sümi te mümüthrichoki khiungte Sema te ahorite alakhiah.

16. Ao

‘Aor’ tükhi mung jikhi jua ‘Tikhu keto hokhi’ müshite yungsho ‘hoto’ yungsho tsochoh’ tükhi chingnü ajikhithkiah. Aor ching jua Junglir tüsho Mongsener hanangte zahlah. Thiyukhian le akin ayannüa, Lungtrok tangpung lungpo chingnü akhiukkhiahte lah. Arü juching rhangtung atsünü late wühjapujate kam. Jumonü jurü mihtsürüpo kiju Junglir-te jichoh.

Mongsener jua South-East Asia chingnü Irrawady tüsho Chindwin keto hote arüpah Jungliyimti ching lakhiah tükhi kinchoh. Mongsener tükhi jua Putu Menten ching mihtsürüpo akhualokhi ayannü ajikhithki-ah. Putu Menten yo mihtsürüpo jua pinkiu ching müthriachihte rhimochoh. Hojumonü, Mongse tükhi amütsan jua Putu Menten ching mütukzhakte müthriachihte awükhi khülang-ah.

Thiyupüm:

1. Khimshuhkhi – kim ashang rhimote awüpe tankihkhi.
2. Lomikewung – mihtsürü khürü yungsho trük khürünü alo putungrü thsükhi.
3. Tsühsonyusopo – Kim ashang lapah atsorükhiak chingkihrü khürü.
4. Kiuthsüyampuk – yakzan shuhrü yampuk chingnü arürü.
5. Yihphülaprü – khürükhüh rhimo ju khülangkhühnü athakhi yutha püp ching yihphülapjihkhi.
6. Shoruachihkhi – tümükhüh rhimoakhiahkhi.
7. Mükiak – Kimtsüh mahnye tükiak lakhi.
8. Lunghüponü – Murung nangte lungatopo lakhi.
9. Pukyukkhi – Ke pokte arü khülang chingkiungkhi.
10. Anyiakhiuklim – Tukulim piang.
11. Mütukzhak – Alochote.

Susuthsüpe:

A. Harü akiokhi alojang:

1. Kachari trük mung mukhuhtankhi yukhian mahsam yihnakjang?
2. Khamniungan te ajikhi yu amütsan tümü-a? Juki küte thachoh?
3. Pochury trük ching mihtsürü khunung mahsam rümkhithkhi mung thaang. Küchingnü arü thsürupah Pochury trük kamkhea?
4. Rengma trük ching mukhuhtankhi yukhian mahnye asukachihang?
5. Sümi trük rümkhithkhi chingkiungmungrü mahsam yukhian thakhitjang?
6. Junglir le Mongsener mukhuhtankhi tünkhiak ju thanakjang.

B. Amüzahkhi ching yukjang:

1. Nzon Tegibu nü kiulung thsükhitkhi ju _____ Terogvü wungkhiak lakhiah.
2. Pochury mung ju thiyu _____ chingnü arükhiah.
3. Khamniungan trük kiulungpo jukhite atsütak tümütüsho arü ju hanye tükiak ching lachoh _____ tüsho _____.
4. Kachari mihtsürü ju _____ chingnü mukhuhtante rümkhithkhi lah.

5. Sümi te athakhi yu ju Angami wühkhe chingnü mukhuhtankhiahte kinchoh _____ amütsan mahsam.
6. 'Aor' ching jua _____ le _____ lah.

C. Harü ayeshihang:

A	B
1. Kachari	Kekim nü khiupah tüsho lunghü nü rhü thsüpah lakhi alo mükiak.
2. Khamniungan	mukhuhtankhi phüyi yukhian.
3. Sümi	Dikhu keto hokhi
4. Pochury	Nzon mihtsürü
5. Rengma	Ke ato yungsho ayung akhiukpong.
6. Aor	Myanmar tüsho India ching ngüchoh

D. Harü jih-a lakhi yushakpo ha Tüktüah yungsho mütük tükhi thajang.

- a. Sema jua 1992 kamnü rünte trük mungju Sümi-te müthrito.
- b. Pochury trük jua China chingnü shu ahikhüh chingnü akhinte arükhi-ah.
- c. Kuyimki Britishrupo Assam ching arükhianü, Ahom kiulungthsüpuh nü athrungrü khülang Keyhon pepah arü shorupü wükhiah.
- d. Khamniungan tükhi thiyupüm jua thiyupüm mahsamnü müjimrukhi-ah.
- e. Nepalirupo hote Kacharirupo khiak jua Kossari-te jichoh.

E. Atruachihpah harü thiyupümpo jih-a lakhipo ju thiyurün athühipeponü thsakhamkhitjang. Hojuju kheshak ching huhachihang.

Tankih	Tünji	Akhinalün

F. Anyikhityu ching püpürü trük khülang mokhitang tüsho nünü ju trük ching mürühkhi 70-100 thiyunü thrütang hanangte: jim,khimmiho, ahoriye. Nünü pekiuh she shitkhitpah nüyo yumük yihnakahupü kuklah.

KHIN 9

NAGARÜ MIHTSÜRÜNÜ AHORİPE - YIMKHIUNG

Anyikhitpü mükkhiahkihpo:

1. Nagarü nü jipüyakyo ahoriarape tüsho küte ahorichonü jurü mükkhiahkhukpü.
2. Jipüyakyo ahoriarape amütsan lakhipokhiak mükkhiahkhukpü
3. Nyihpe trükshih jipüyak tüsho lalimyak mükhiahte lakhukpü.
4. Trükshih apuaphuyo lalimyakpo mükkhiahkhukpü.
5. Anyikhityu anyikhitte khepah arhimope jiha lakhi ching yihnüpepo yimkhit-a lukhukpü.
6. Mülunglamte tüsho khiahkhithukte khunung, atruachihkhi yungsho kheshak apümnü atsangachihkhi ching anyikhityu tünkhiake thazüthatokhukpü.
7. Nyimung-apan asukachihkhi ching anyikhityu chingyo thiyupüm aso jih-a lakhipo shuh-a yihnükhukpü.
8. Athrütkehi ching thsang athakhi ching thsang thiyu tüshihte yihnükhukpü.

Nagarü trükponü ahoripe ahikhüh ahorichoh. Jukthulahpe puhyo kuk,kiang, kiulung chingnü arüchoh, atungto thsüte thünyo kim ching arihpah azhihachihpü ahorichoh. Harü ahori hote jipüyukhian wüntrekhi rhimoahuhchoh. Ha ju-a isa alarü lalimyakli liangkhikhi khülang-ah.

Jipüyakli ching mihtsürüpo nü ahorikhi junü rhangtung ching thsangyukhi tüsho akiangkiang kim ching ahorikhi lah. Khürü Nagarü ahori hote junü rhangtung lape thsangyuchoh hanangte: mo thsükhitpü ahori hote.

Nagarü mihtsürüpo nü kihinnyi khiungte asühpü khiak khiahkihphah, poto ching reangzahlope, chingkiachihkhi, jihachihkhi tüsho lalimyakli rhimo tüsho jipüyakli amükhiahe jihakhinte ahorichoh. Yimkhiung mihtsürünü ahori hote mahnye:

1. Khüyih:

Haju-a Yimkhiung trük ching ahori pe khülang-ah. Khüyih ha hühkeang amüarak aji atoto lachoh juju mütüm ching atung phükih-a lachoh. Aliperüpo nü ha khüyih lupah khunung yungsho mihtsürü atümkhünnü ahorichoh.

Hüh nü mahsam, khim-a zhipshihchoh. Harü tso ki (yanglong) te jichoh. Ahorirüpo nü mahsamkhiak jipa lakshihpah khüyih ju trüshihsho ju ayannü akuk khejihchoh.

2. Shung nyihkhi

Ahori pe püpü isa Yimkhiungrü ahorikhi ju athrüpo nü shung nyihkhi. Ha shung nyihkhi ju arü alala rukkhüh shung ju jipa alo akiam ching nyihshihchoh. Ha ahorikhi mükhiakhik ju khülangnü khülang shungkhiak khamshih yungsho shangshihchoh tüsho shepü shung ju arukkhüh nyihchohnü khiahchoh. She shung ahangpe nyihte azhippanü jupuhnü akuk ngüchoh.

3. Khamniungan nü ahang jukkh

Ha ahori pe ju Khamniungan trüknü ahorite lachoh. Hajua kihinnyi shito thünyo kimpö ching ahorichoh. Atüso-a thiri thsüpü yüchoki yungsho shihjim yüchoki ahorite alakhiah.

Athrününgtsüngpo nü alo akhiam ching thsüh shung-a zhipshihkhi jukhote yungsho kiulung mühite shahwün thsükh jukhote alakhiah. Ha ahori pe mükkhiahkhi ju athrününgtsüng poki rhüngrhüngte, kurhangte tüsho mulung tote lashihpü thsangyukhi lakhiah. Shepünü thsüh yungsho shahwün ahangpe jukhopanü akukrü khejih. Akukrükhilim-a atsüpe shih tüsho yukhu kiptuhte lakhiah.

Thiyupüm asopo.

1. Azhihachihpü	- tümükhüh thsungkhiak nü azhihachihkhi
2. Thsükhithpü	- aso thsakhamkhi
3. Riangzahlo	- sühmüh aso ngülokhi
4. Yanglo	- tümükhüh müjih aso yangkhi
5. Shihjim	- mütüm-shiwüh laksahpü mürangkhi

Susuthsüpe:

A. Akiokhipo alojang.

1. Nünü tümüthsüpü khüyih ahoripea?
2. Shung nyihkhi ahorirü mükkhiahkih ju tümü-a?
3. Khüyih ju küte ahoricho?
4. Tümüthsükhi Khamniungan nü ashang jukkhi ju mulung torü thsungkhiak lang-a?
5. Khamniungan nü ashang jukpe ju küte ahoricho?
6. Nagarü mihtsürüpo nü ahorikhi ju tümükhiakhikhhipo-a?

B. Thiyupüm aso anyikhitkhipo nü thiyurünpo thsakhamjang.

1. Azhihachih
2. Thsükhithpü
3. Riangzahlo
4. Mütüm
5. Chingkihachihkhi
6. Jihachihkhi

C. Anyikhityu ching khepah thiyurünpo ju akhikhsang.

1. Thünyo kim ching arihpah _____.
2. Khürü Nagarü ahoripe junü _____ lape thsangyuchoh.
3. Aliperüpo nü ha _____ lupah khunung yungsho atümkhüh nü ahorichoh.
4. Ahoripe isa Yimkhiungrüpo nü ahorikhi ju-a athrürüpo nü _____.
5. Shepünü thsüh yungsho _____ jukhopanü akukrü khechoh.

D. Alungkikhi thiyupümpo mokhitang.

1. Nagarü nü ahoripelakhiju-
(a) ahikhüh lah
(b) atümkhüh lah

- (c) khülang lang lah.
2. Khürü Nagarü ahoriþe ju nü rhangtung lape –
 (a) Thsangyuchoh
 (b) mühuhchoh
 (c) pahkhichoh
3. Khüyihju –
 (a) Amüye lachoh
 (b) amürak lachoh
 (c) amütri lachoh
4. Shung nyihkhi ching akuk ngürü jua-
 (a) Nahte akhiamrü
 (b) Ashukhiamte akhiamrü
 (c) Aphulungpe
5. Athrününþtsüngpo nü akiam lo ching shung-a zokhiju-
 (a) Nuk
 (b) lüh
 (c) thsüh

E. Thiyurünpo akhiukkhi ching shitkihing (✓) tüsho thiyurün po makhiukkhi ching shittoang (X).

- i. Shung nyihkhi ju aliperüpo nü ahorichoh. ( )
- ii. Khüyih ha hühkeang aji amürak atoto ahoriþe ching shuh a horichoh. ( )
- iii. Khiamniungan nü ahang jukkhi ju mulung torü yo-ah. ( )
- iv. Khüyih ahorichoki hüh tso mahsamkhim-a zhipshihchoh. ( )
- v. Khiamniungan nü ahang jukkhi ju, athürüpo nü sang me takkhi kumung jukchoh. ( )

F. Khunung thsüþah rhimope:

Thsangyurü hote kheshak ju khunung mahnye thsüte chamnakjang. Khunung apan kilim anyikhityu chingyo ahoriþe khülang khülang chama jihpah ahorishang.

G. Atruachihpah rhimope:

Atrurü mokhitpah müthriachihte nüsa nü mürühtakkhi jipüyak ahoriarapepo küte ahoricho tüsho tümü thsükhi mürühlanü ju tünkhiak asukachihang.

KHIN 10

NAGALAND CHING THÜNYOPO - III

Anyikhitpe Mükkhiahkihpo:

1. Nyihpe trük ching thünyopo tüsho jurü amütsanpo anyikhitang.
2. Mührü trütpo yo thünyo mükkhiahang tüsho jurü tünkhiak asüh jihkhi jakihang.
3. Thiyupüm asopo anyikhitang, thiyutümkhüh tüsho thiyurünpo nüyo thiyurünpo ching ahoiang.
4. Anyikhityu tüshihte kheaang tüsho anyikhitkhukte.
5. Nyihpe yu chingnü thakhitkhukte thrütang tüsho thaang.
6. Athrütkehi tüsho thiyunü ahuhkhi yante mükkhiahkhukang.

Nagaland ju thünyopo lomi ah te mükhiah lah. Nagarü trükpo alala ching puhyo thünyopo lah. Ahihpe thünyo ju phanthulu rhimorhiyi khiak chingkihpah lah tümütüsho atüso kim ching phanthulu julang arü thsungkhiak atungto rhimokhi lakhiah.

Jipüyakli yante, kinkhi münchikim ju thünyopo kim ching wuto Arimpuh ki khiakrakchoh. Tsühyungkhi tüsho asühachihkhi harü kimpö ching zihote luchoh.

Naknyulüm

Naknyulüm thünyo ju Changrü yo ah tüsho 31st Langzü khinu ching liangkhichoh. Naknyulüm thünyo ju amiting ju ayinnü akukkhi amütsanah. Changrü kinkhi ju kim khülang ching alomi ha amitingnü phutopah alakhiatüsho mihtsürüpo nü tümüshe mürhimokhuk. Tüshe mihtsürünü amo mahnye kihkhi khüzü laksah tunglim lang alomi ching amiting khiamapah. Jushu nülang, Changrünü akuk ngükhi tünkhiak Yinmi Arimpuh kilim asühshihte ha Naknyulüm ju

liangkhichoh. Püpürü thünyo nangte, mihtsürüponü horipepo she ha kim ching ahorichoh, jim tüsho thünyo kipachihte shihcham ato luchoh. Jutüalalashe ha thünyo kim ching-a arünü mütsünchoh.

Ngada

Ngada thünyo ju Rengma trüknü 28th Hanto khinu ching liangkhichoh. Haju-a yimlukhi akhiahkim pankhi mütsanjihte liangkhichoh. Ha thünyo ju nyimung 8 (tüzah) mutuklote liangkhichoh. Nyimung

khürü yukhu liangkhichoh, kiuyuk müsühchoh tüsho jipürüpo she-a pahrü kilim jim jihchoh, ke müyihchoh tüshokhimmiht tüsho zülupo müsühchoh, thünyo jimpung tsühchoh, tsüntsah horichoh, tüsho püpürü khang ching liangkhikhi ching perungchoh. Nyimung 8 (tüzah) pü ching mihtsürü alala thsungkhiaknü atsütak tsühyungpe thsakhmchoh. Ha thünyo tsüh tunglim, Rengmarü nü akinkhi ju sherü ju kam shetünü arü rhangme kiulung chingnü tsochoh tüsho asherü lo ching wüchoh.

Yemshe

Yemshe ju Pochury trük ching atungto thünyo khülang-ah. Ha thünyo ju 5th Khipung khinu ching liangkhichoh. Haju-a yimlu tunglim lukhi thünyo-ah. 'Yemshe' amütsan thüyam yo rhümthünya yungsho thüyam chingnü jim arhüm thünya akhiukkhi. Jipüyakli yante, ha thünyo ju nyimung 22 pante liangkhichoh tüsho akhiam nyimung khite atungto lachoh.

Haju nyimung ju müsühkhithki lachoh. Yemshe ju khülangnü khülang nyak pahachihkhi, awün müyamrü thsakhmlokhi, müyamrü aso thsakhmki tüşo yamkhün kampü paplapkhi. Kiulungrüpo nü kiulung müsühte, jingtsah limro, kekhippo, thulupo müsühchoh, tüşo pinkhiamyam tangpungpo thsüchoh. Ha ju-a mulunglam aso tankihte liangkhichoh.

Miu

Miu ju Khamniungan trük ching atungto thünyo ah, tüşo perü kilimpeang phülerüpo thsungkhiak thünyo liangkhichoh. Ha thünyo ju 5th Anyiu khinu ching liangkhichoh tüşo ha nyimung ching,

künyirüpo nü, müngühmühi arü phülerüpo kilim khiangyuk jihte tamkhüntamnü jihchoh. Junangte arü phülerüpo nüshe künyirü khilim thsambahpo harü, khimmih, nuk tüşo jimawo shuhjihpah shoruchoh. Ha thünyo nü perü kilim künyirü tüşo chiniurü tsührüpo tükiak chingkihachihkhi tüküngshihchoh. Jipüyakli yante, thulu ching shiwühpo lupah kingaunte tüşo arü Arimpuh ki jim jihte rhimochoh ju hote yimlukhi ching müngühmühi jihshihpü thsungkhiak-ah.

Sökrönye

Sökrönye ju Chakhesang nü 15th Yungphu khinu ching liangkhichoh. Ha thünyo ju tsangkhitkhi khülang-ah. Thünyo ju shiwüh thih thüyam tungjing khiak rhiakkipah tankihchoh. Azürüpo tüşo athrüpo yapsu nahte keku ching yüpah

ke tsang-a lachokinü tsangkhitte ke müyihkhi shihcham luchoh. Ha ke ju thüyam chingkipa lupah alungpah lapha mükihkhü thunupung laksah-a tükihchö. Ha shih ju azürüpo kilim ahiuhchö ju hote arü rhangtung ching tsangkhitshihpü thsungkhiak. Tsangkhitshihte rhimokhi ju, mothsüyam ching, ahoripe kukrukpo tüsho mothsüpung alala ju aso-ah. Jutüalalashe, püpürü thünyo nangte mihtsürüpo nü ahoripe, potokhün, atsünkhi tüsho tsühyungkhi pepah liangkhihö.

Tuluni

Tuluni ju Sümi trük yo thünyo ah tüsho 8th Langzü khinu ching liangkhihö. Tsühyungpe suhte thsakhmchö tüsho jim tükihkhü ju liango-hüm tsühshihchö. Ha jim tükihkhü ju Tuluni te jichö, jumonü ha thünyo ju ayungkhi mung chingnü yihkhithkhih. Ha kim ching yamkhün kamkhi she tsanglungchö. Paplapkhi liperünü are yimtsühpü athrüpü jiyukchö tüsho athrüpünü shih tüsho jim lupah arüchö. Jipüyakli yante thulu wochakrüpo nü atsühpe shih tüsho ayungpe suhtahte thsakhampah liangkhihö. Jutüa lalashe kihinü-a tsütakte kiupümnü thünyo luchö.

Harü thiyupo tüsho arü amütsanpo anyikhitang:

1. Paplapkhi	- Ayiayak te lakhi.
2. Müsühkhithkhi/Tsangkhithkhi	- Aso kamshihkhi.
3. Yapsulim	- Nyimung ching atan anyiakhiuh choki.
4. Arhiakkhi	- Tümükhüangükhi ju rhakkhi.
5. Suhmülangajihkhi	- tümü lanü ju shuha jikhi.
7. Yukhu	- Jimke kamshihpah yungkhi.

Susuthsüpe:

A. Jihalakhi akiokhipo alojang:

1. 'Yemshe' amütsan tümü-a? Yemshe kim ching mihtsürüpo nü kiulung ching tümü rhimocho?
2. Naknyulüm thünyo amütsan tümü-a?
3. Rengmarünü 'Ngada' nyimung 8 liangkhichoh. Ha nyimung 8 kim ching arünü tümü rhimocho?
4. From what toes the Sümi yo Tuluni thünyo ju tümü chingnü amung yihkhithkia?
5. Tümüthsükhi azürüpo tüsho athrüpo nü Chakhesang yo Sökrönye thünyo kim ching ke müyihcho?
6. Miu ju thünyo ah tüsho perü kilim phülerüpo chingkihachihte liangkhichohhte nünü küte amükhiakhkia?

B. Harü thiyupümpo lupah thiyurün asopo thsakhamjang.

1. Paplapkhi
2. Arhiakkhi
3. Yukhu
4. Shuhmülang-ajihkhi

C. Anyikhityu khepah tunglim thiyurünpo jihalakhi panjang:

1. Miu thünyo ju harü tükiak tüküngshihchoh .....
2. Tuluni kim ching, Paplapkhi liperü nü jiyukchoh .....
3. Sökrönye kim ching lapha mükikhkhi thunupung laksahpah azürüpo tümü thsungkhiak kipcho .....
4. Yemshe ju khülangnü khülang nyakpahkhi kim, awün müyamrü aso thskhamlokhi .....

5. Ngada kim ching 8 nyimung, kiupümnü thünyo liangkhi tunglim, kinkhi ju .....
.....
.....
6. Changrünü akinkhi ju, mihtsürünü amo mahnye kihkhi khüzü laksah shu lang .....
.....
.....

D. Tükte akhiukkhi mokhitjang.

1. Changrü nü 31st Langzü nyimung nyukhi jua-
  - a) Yemshe
  - b) Naknyulüm
  - c) Miu
2. Miu thünyo jua harü trük yo thünyo-ah.
  - a) Rengma
  - b) Sümi
  - c) Khamniungan
3. Ngada thünyo nyokhi nyimung jua-
  - a) 28th Hanto
  - b) 28th Khipung
  - c) 8th Hanto
4. Thiyam yungsho jim yo arhüm thünyakhi thünyo jua-
  - a) Tuluni
  - b) Sökrönye
  - c) Yemshe
5. Sümi yo 8th Langzü nyimung nyokhi thünyo jua-
  - a) Miu
  - b) Tuluni
  - c) Ngada

E. Lümang tüsho alojang:

1. Thünyo kimpö ching, Nagarünü atungto thsüte püpürü khiak müyamrü thsakhamchoh. Arünü rhimokhi ju nünü küte lümcho?
2. Püpürü trükpo nü nüsa khiaknü püthsüte thünyo leangkHITE alapah. Püpürü trük nüsa khiaknü püthsükhi limro mahnye thrütjang.

F. Athrürü khülang tüsho aliperü khülangte jipü khimmih yukpah nüsayo thünyo liangkHikhi tokihjang.

G. Hornbill thünyo hote trükshih alala isa yo jipü yaklipo liangkhipü thsüte rukkhüh mukhungshihchoh. Nü ju nü müyamrü lung Hornbill thünyo khihpü wüchohte lümang. Nüsa rukkhühnü tümüpürü rhimopanü asukachihang tüsho akeanangang.

Asukachihkhi ju hanangte lapü kuklah.....

Akherü 1: “Inü Hornbill thünyo ching wüpu thsüte maliangkHuk.”

Akherü 2: “Am ishe-ah!”

Akherü 3: “Isa ju ching khiungsho akhuhte tümüthsüpa?”

Amükhiahpü: Thsangyurü hote akherüpo ju khunung mahsam thsüte chamjang. Akherüpo hote amütsanpe khürü akhuhlim jihkhi lupah asukachihmusupü kuklah. Akherü apan mahsam ki thashihpe-ah. Ha arhimope ju kim atükiak 5 thsungkhiak lape-ah.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

“Consume only Iodized Salt”